

KUNST

ALS

VOOR

MAN

VOOR WOORD KUNST ALS VOOR MAN

Voorwoord

“Ik hecht eraan dat podiumkunstinstanties over de grenzen van disciplines heen kunnen werken. Ik zorg er daarom voor dat de regelgeving hier ruimte voor biedt.”

Het staat een beetje verstopt op pagina 21 van de brief van minister Van Engelshoven over de uitgangspunten van het nieuwe cultuurstelsel 2021 - 2024, maar het is een veelzeggende paragraaf. Ze echoot de toon van het gehele document dat telkens de nadruk legt op verbreding en vernieuwing van de kunstensector, en ja, van het begrip kunst zelf. De bewindsvrouw heeft er zelfs de hele inleiding voor uitgetrokken om nog maar eens uit te spellen welke persoonlijke, maatschappelijke en economische rol kunst en cultuur spelen.

Het is echter de vraag of de minister over voldoende instrumenten en middelen beschikt om kunst en cultuur de centrale positie te geven die hen toekomt. En of deze overtuiging ook bij provincies en gemeenten echt leeft. Ook nu weer worden de gevolgen van Zijlstra's bezuinigingen pijnlijk voelbaar, juist bij de podiumkunsten.

Ze realiseert zich gelukkig wel dat kunst haar waarde en kracht juist toont als ze wortelt in de gehele maatschappij en dat voeding van onderaf belangrijker is dan een van bovenaf opgelegd financieringssysteem.

Voor een mogelijke concrete invulling kan de minister te rade gaan bij het College van Rijksadviseurs. Dat schetste in zijn toekomstperspectief Panorama Nederland de ingrijpende ruimtelijke veranderingen waar ons land momenteel voor staat: woningbouw, stedelijke verdichting, energietransitie, krimpregio's, waterberging, infrastructuur, herbestemming, verduurzaming van de landbouw, herinrichting van het landschap etc. Volgens Rijksbouwmeester Floris Alkemade zijn deze problemen te lang beschouwd als puur technische vraagstukken, op te lossen door ingenieurs en bouwbedrijven. Om Nederland niet te laten verrommelen is echter een sterke artistieke visie nodig. Kunstenaars en ontwerpers moeten vanaf het begin en fundamenteel betrokken worden bij het proces. De verbeelding moet terug aan de macht.

Deze oproep is opgepikt door de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit en Kunsten '92, die onder de slogan Fiks Nederland pleiten voor een culturele impuls voor de aanstaande nationale verbouwing. In deze publicatie gaan we dieper in op de verschillende aspecten die daarmee samenhangen.

Een stap terug in de tijd laat zien dat ruimtelijke inrichting niet altijd het slachtoffer is geweest van neoliberale laissez-faire politiek. In het Amsterdamse Plan Zuid dat begin twintigste eeuw werd uitgevoerd maar ook tijdens de hoogtijdagen van het modernisme gingen overheidsregie, esthetische overwegingen en de vormgeving van de leefomgeving hand in hand. De casus van Leidsche Rijn levert een nog recenter voorbeeld. In 's lands grootste Vinexwijk zijn kunst en cultuur succesvol ingezet vanaf het moment dat de eerste heipaal de grond inging.

Bouwbedrijven, aannemers en beleidsmakers laten samenwerken met creatieve makers vergt echter wel een ander soort opdrachtgeverschap. De titel 'Belangrijkste vereisten: lef en vertrouwen' geeft een aardige indicatie van de inzet die gevraagd wordt maar het gaat ook om een totaal ander denk- en werkproces. En dan is er nog de vraag of en wie de grote verbouwing centraal moet leiden. Oftewel: 'wie waakt er over het fiksen?'

Tot slot proberen we de referentiekaders een beetje op te rekken. Want wie over ruimtelijke vormgeving praat denkt al snel aan ontwerpers en de rol die zij hierin kunnen spelen, maar theatermakers, filmers, componisten en andere kunstenaars kunnen en willen dat net zo goed. Zij zijn bovendien meer dan alleen probleemoplossers en stellen de fundamentele vraag: in wat voor wereld willen we eigenlijk leven?

De artikelen in deze publicatie worden afgewisseld met columns. We hebben creatieve professionals uit verschillende disciplines gevraagd te dromen over wat zij zouden veranderen aan Nederland, wat zij zouden fiksen. Dat leverde praktische en utopische vergezichten op, maar vooral ook een oproep tot mentaliteitsverandering. We moeten anders leven, anders beleven.

**Marianne Versteegh
Edo Dijksterhuis**

1 BETER LEVEN DOOR GOEDE SMAAK	P.04
2 DE FIKS VAN: AURA LUZ MELIS	P.07
3 WIE WAAKT ER OVER HET FIKSEN?	P.08
4 DE FIKS VAN: PEPIJN SMIT	P.11
5 VENI, VIDI, VINEX	P.12
6 DE FIKS VAN: MAAIKE LAUWAERT	P.15
7 BELANGRIJKSTE VEREISTEN: LEF & VERTROUWEN	P.16
8 DE FIKS VAN: VÉRONIQUE BAAR	P.19
9 ZINGEN TEGEN KLIMAATVERANDERING	P.20

BETER LEVEN DOOR GOEDE SMAAK

1

“Vegen. Snoeien. Schoonmaken.” Dat stond eind vorig jaar met krijt geschreven op de paden van het Amsterdamse Amstelpark. Een paar maanden later, toen de letters vervaagd waren, kwamen er andere woorden voor in de plaats, aanduidingen van klussen die passen bij het veranderde seizoen. Parkbezoekers worden zo tijdens hun wandeling herinnerd aan de dynamiek van de natuur. En de menselijke inspanning die nodig is om struiken niet te laten woekeren, het gras getrimd te houden en de doorgangen begaanbaar. Ze kunnen ook actief

bijdragen aan het groenonderhoud. Er zijn collectieve veegsessies en voor de befaamde Rododendronvallei (139 soorten!) worden speciale plukmiddagen georganiseerd om een tweede bloei mogelijk te maken – een mooi teambuilding uitje voor de kantoorpopulatie van de nabijgelegen Zuidas.

Het is allemaal onderdeel van het kunstproject Tuinbazen van Ketter & Co, een collectief onder leiding van Irene Fortuyn. Zij begon Tuinbazen om het werk dat in stadsparken wordt verricht en door vrijwel niemand wordt opgemerkt, zichtbaar te maken. Om Amsterdammers bewuster te maken van hun natuurlijke omgeving. Maar ook ter emancipatie van hen die het groen onderhouden maar onderaan de ambtelijke ladder staan en zelden gehoord worden. De Tuinbazen Conferentie, vorig jaar voor eerst gehouden, brengt daar verandering in. De overalls van de hark en uitvoering praten hier direct met de pakken van de pen en beslissing.

Dat is hard nodig volgens Fortuyn want de manier waarop we tegenwoordig omgaan met ons gemeenschappelijk groen laat te wensen over. Hondenuitlaters en joggers zien

De overheid trekt zich terug en laat steeds meer over aan de markt. Ook als het de inrichting van onze leefomgeving betreft. Een centraal geleide aanpak waarin de esthetische kwaliteit en leefbaarheid als essentieel onderdeel worden meegenomen, lijkt uit de tijd. Historische voorbeelden leren ons echter dat sterke overheidsregie de kans vergroot op landschappen, wijken en gebouwen die niet alleen vandaag plezieriger zijn om in te wonen en naar te kijken maar ook morgen nog.

“In 1916 was Amsterdam de eerste gemeente van Nederland om een opdrachtenbeleid te formuleren. De rest van het land volgde in de jaren vijftig en ook op de rijksbegroting werd een post gecreëerd voor kunstopdrachten.”

parken als gebruiksartikel waar ze geen enkele verantwoordelijkheid voor dragen. Beleidsmakers worden gedreven door kostenbesparing en zetten zoveel mogelijk goedkope uitzendkrachten in die geen kennis hebben over de locatie waar ze werken en gestimuleerd worden overal dezelfde generieke werkwijze in te zetten. Alles wat een park uniek maakt, een optelsom van specifieke beplanting en de manier waarop het park wordt gebruikt, wordt op die manier kapotgemaakt.

Fortuyn windt zich erover op dat er altijd potjes te vinden zijn voor innovaties en startups met wilde plannen, maar dat groenonderhoud de sluitpost is. Het gaat immers om de ‘commons’, de gemeenschappelijke ruimte waar we de meeste tijd spenderen na thuis en op de werkplek. Die verdient een genuanceerde en gedifferentieerde blik en aanpak. Blijkbaar is er een kunstenaarsoog voor nodig om dat duidelijk te maken.

EERSTE KUNSTAMBTENAAR VAN NEDERLAND

De Tuinbazen is een constructieve aanklacht tegen een berekenende en soms ronduit lakse omgang met de openbare ruimte - die overigens niet beperkt is tot de hoofdstad. Een idealistisch streven is het, maar zeker geen utopisch wensdenken. Er is namelijk historisch precedent, zelfs binnen de stadsgrenzen.

In 1916 was Amsterdam de eerste gemeente van Nederland om een opdrachtenbeleid te formuleren. De rest van het land volgde in de jaren vijftig en ook op de rijksbegroting werd een post gecreëerd voor kunstopdrach-

ten. De primaire motivatie voor dit beleid was sociaaleconomisch: het verbeteren van de inkomenspositie van kunstenaars. Maar het meest zichtbare effect was een verbetering en verfraaiing van de publieke leefomgeving.

Het belangrijkste beleidsinstrument van landelijk en gemeentelijk kunstbeleid was de zogenaamde procentageregeling, die al in de jaren zeventig van de negentiende eeuw was bedacht door Victor de Stuers, de ‘eerste kunstambtenaar van Nederland’. Tussen de één en twee procent van de bouwkosten van rijksgebouwen moest worden gereserveerd voor kunst. In zestig jaar tijd leverde dit landelijk ruim 2500, veelal monumentale kunstwerken op, die in 2011 zijn vastgelegd in het boek *In Opdracht*.

Een van de grootste nieuwbouwprojecten in de beginnende jaren van het opdrachtenbeleid was Plan Zuid in Amsterdam. Het stedenbouwkundig plan werd begin twintigste eeuw ontworpen door architect H.P. Berlage en in de periode 1917-1925 uitgevoerd. Een hele reeks wijken werd uit de grond gestampt: de Apollobuurt, Rivierenbuurt, Stadionbuurt en een deel van De Pijp. Maar het ging niet alleen om snel woningen bouwen voor de rap groeiende bevolking. De ruimtelijke inrichting ging hand in hand met esthetisch besef. De architectuur van de Amsterdamse School was zakelijk maar zeker niet saai utilitair. Kunst en toegepaste kunst waren bovendien integraal onderdeel van het plan.

In Plan Zuid, dat tegenwoordig Oud-Zuid heet, zijn nog steeds beeldhouwde figuren te vinden in de gevels van woonblokken. Maar er werden ook sculpturen gemaakt voor boog- en ophaalbruggen. De bekendste onder de makers was Hildo Krop, van wie in Amsterdam meer dan vierhonderd werken te vinden zijn.

Dat alles werd betaald vanuit een speciaal potje dat was ingesteld door Floor Wibaut, die zowel wethouder van Financiën als Kunstzaken was. Behalve beeldhouwers konden ook schilders, glazeniers, grafici en sierkunstenaars aankloppen – wat ze in de crisisjaren veelvuldig deden. Strakke richtlijnen – door critici ‘stijldwang’ genoemd

– zorgden voor een ‘gemeenschapskunst’ die in het hele gebied een bepaalde consistentie heeft. Plan Zuid geldt sinds 2017 als rijksbeschermde stadsgezicht.

IDEALISTISCHE STRENGHEID

Overheidsinvloed op de esthetische component van ruimtelijke inrichting hoeft zich niet te beperken tot een stad of stadsdeel. De tentoonstelling *Modern Nederland 1963-1989*, die nog tot 18 augustus te zien is in Designmuseum Den Bosch, laat zien hoe het aanzicht van ons land in de laatste helft van de twintigste eeuw in hoge mate bepaald werd vanuit een artistieke visie.

Er stond toen een generatie kunstenaars en vormgevers op die de buik vol had van de truttigheid van de wederopbouw en zich verzette tegen de wegwerpethiek van de opkomende consumptiemaatschappij. Zij ontwikkelden een stijl gekenmerkt door geometrie, symmetrie en sober gebruik van zwart, wit en grijs. Deze vorm van modernisme was streng, dat zeker, maar ook ambitieus. De best mogelijke leefomgeving voor de best mogelijke samenleving was de

niet geringe inzet. De modernisten drukten hun onmiskenbare stempel, die ons land in veel opzichten heeft gevormd tot op de dag van vandaag. Aan hen danken we de Deltawerken, de overzichtelijke inrichting en bewegwijzering van Schiphol, het mooiste briefgeld dat we ooit gehad hebben. Maar ook: praatpalen langs de snelweg, postzegels en geautomatiseerde melkmachines.

De modernisten werden gedreven door hetzelfde idealisme als de representanten van Bauhaus en De Stijl, die ze erkenden als voorlopers. Een verschil met die stromingen uit de jaren twintig en dertig is dat de nieuwe lichting wereldverbeteraars opereerde in een tijd van ongekende economische voorspoed en maatschappelijke emancipatie. Kinderen zouden het niet alleen beter hebben dan hun ouders maar ook de vrijheid hebben om zelf te bepalen wie of wat ze willen zijn. De nieuwe kunst en vormgeving wortelde bewust in die samenleving en was een weerspiegeling van haar waarden: transparantie, democratie, sociale mobiliteit en progressiviteit.

“De best mogelijke leefomgeving voor de best mogelijke samenleving was de niet geringe inzet. De modernisten drukten hun onmiskenbare stempel, die ons land in veel opzichten heeft gevormd tot op de dag van vandaag.”

Amsterdam is een polycentrische stad geworden, bereikbaar via de binnenstadring A10 waar men 60 km/uur rijdt en elke inrit een nieuw multifunctioneel knooppunt is. Deze afslagen, die vroeger met een letter en nummer werden aangeduid, zijn levendige centra geworden die vernoemd zijn naar de aangrenzende openbaarvervoer stations: Sloterdijk, Lelylaan, RAI, Zuid, etc. Alleen bewoners komen met hun gedeelde auto's de stad in. Bezoekers parkeren bij de stations en nemen het openbaar vervoer of gaan in kleine, op waterstof rijdende taxi's verder de stad in.

De auto-industrie is de laatste decennia 180 graden gedraaid. De productie richt zich op lichtgewicht auto's die via downloadbare bestanden te printen zijn en lokaal geassembleerd kunnen worden tot rijdbare units.

'Licht en minder massa' is niet alleen het motto voor mobiliteit. Gerecyclede kleding van wol- en katoenmix is dun en licht, gebouwen zijn gemaakt van prefab demontabele onderdelen in lichtbeton waarbij de relatie tussen constructie en ruimte geoptimaliseerd is. Het stadsgezicht wordt niet meer bepaald door iconen en zware façades maar door industriële, flexibele gebouwen die alle functies kunnen huisvesten.

Zelfs in de dichtbebouwde delen van Amsterdam is de relatie met de natuur versterkt. Parkeergarages hebben plaatsgemaakt voor groen en zoetwaterreservoirs. Het grachtensysteem is verder vertakt en geïntensiveerd; elektrische, zelf varende boten zijn onderdeel van het stadsvervoer. Nieuwe scholen staan in blauwgroene gebieden zodat leerlingen direct de natuur kunnen onderzoeken en die deel laten zijn van hun opvoeding.

De samenleving in het Antropocene tijdperk bestaat uit leden die vanaf jonge leeftijd zijn getraind in zelfredzaamheid. Ze kweken en oogsten eigen groenten op moestuindaken, installeren waterpeilsensoren langs lokale dijken, maken paddenstoelenisolatiemateriaal en wekken elektriciteit op met algenkweeksels. De productie is gedecentraliseerd en gebeurt lokaal met behulp van robots. De afhankelijkheid van lagelonenlanden is verleden tijd.

Het Amsterdamse kapitalisme is een bottom-up systeem geworden, bestaande uit een zee van kleine ondernemingen die vaak gekoppeld zijn aan landelijke (technische) universiteiten en bedrijven die zorgen voor kennis en soms ook financiering. De directe relatie tussen kenniscentra en bedrijven is heel hecht geworden, zoals dat al eerder het geval was in Zwitserland. Scholen en universiteiten zijn fundamentele schakels in de maatschappij die er niet enkel zijn om mensen op te leiden voor een baan maar ook om burgers voor te bereiden op het leven.

De jongere generaties vormen een sterk menselijk netwerk, als tegenhanger van *artificial intelligence*, en kunnen beter dan hun voorouders complexe problemen oplossen.

Aura Luz Melis is opgeleid als architect in Delft en São Paulo. Zij is partner bij ontwerpbureau Inside Outside en werkt aan publieke ruimtes, parken, stadsplannen, kleinschalige architecturale ingrepen, textielontwerpen en tentoonstellingen met een focus op innovatie, maatschappelijk bewustzijn en duurzaamheid.

DE FIKS VAN: AURA LUZ MELIS

ren draait. Zelfs overheden kijken tegenwoordig eerst en vooral naar de *bottom line*. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de publicatie die Kunsten '92 en DutchCulture vorig jaar uitbrachten in het kader van het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed 2018. Geïnterviewde restauratie- en archeologiebedrijven die iets extra's doen op het gebied van educatie en het in standhouden van hun ambachtelijk specialisme, zeiden het telkens af te leggen tegen de prijsvechters. Op die manier gaan kennis en kunde verloren en dat heeft op de langere duur onherroepelijk consequenties voor de leefomgeving die door de experts wordt onderhouden.

Naast een economisch primaat is ook decentralisering debet aan een sterk verminderde aandacht voor de schoonheid, logica en inventieve kracht van onze leefomgeving. Grote projecten worden opgeknipt tot deelproblemen die bureaucratisch worden beheerd en technisch opgelost. Een echte visie die een snelweg, stadsuitbreiding of dijkverzwaring plaatst in een breder kader van beleving en verbeelding ontbreekt. Het resultaat: een lelijk, verrommeld landschap waar geen ansichtkaartenmaker mee uit de voeten kan en waar zelfs beroepschauffeurs het label 'saai' op plakken.

Natuurlijk, er zijn uitzonderingen. Bij de aanleg van Leidsche Rijn, de grootste Vinex-wijk van Nederland, zijn zelfs voordat de eerste paal de grond inging kunstenaars en vormgevers betrokken geweest bij de plannen. En de grootschalige waterwerkzaamheden van Ruimte voor de Rivier, bedoeld om ons land te beveiligen tegen overstromingen, gingen gepaard met veel aandacht voor cultureel erfgoed in de vorm van oude landschappen, historische vaarroutes en gebouwde monumenten. Maar te vaak nog worden projecten gereduceerd tot één-dimensionale ingenieursopdrachten en is de uitkomst bedroevend.

En dat terwijl er best projecten van behapbare omvang zijn die zich lenen voor een integrale aanpak die de kwaliteit van de omgeving stevig opkrikt. De waterleiding en weg langs de A200 tussen Haarlem en Amsterdam is een voorbeeld. Die weg loopt langs de historische trekvaart en parallel aan de eerste spoorlijn van Nederland, doorsnijdt de Stelling van Amsterdam en komt langs het gemaal bij Halfweg en de oude IJ-dijk. Kortom: een verbindingssader waar ongelooflijk veel historie aan kleeft. Maar de afgelopen decennia is hij verworden tot een onoverzichtelijke warboel. De geplande vernieuwing van weg en waterleiding zou kunnen worden aangegrepen om orde op zaken te stellen en aan de hand van dit landschap verhalen te vertellen van nationaal belang. Maar dan moet er wel duidelijke regie worden gevoerd.

Edo Dijksterhuis

Een echte visie die een snelweg, stadsuitbreiding of dijkverzwaring plaatst in een breder kader van beleving en verbeelding ontbreekt. Het resultaat: een lelijk, verrommeld landschap waar geen ansichtkaartenmaker mee uit de voeten kan en waar zelfs beroepschauffeurs het label 'saai' op plakken.

De modernistische esthetiek drong door tot in de haarvaten van het dagelijks bestaan. In woningen stonden meubels van Pastoe. Op school en kantoor werd gezeten op stoelen van Friso Kramer en gewerkt met liniaal en puntenslijper van Bruno Ninaber van Eyben. Hans van Manen bracht het modernisme tot uiting in dans en Frans Molenaar in de mode.

Ook in andere landen was het modernisme in die periode dominant maar nergens zo sterk als in Nederland. Overheden waren gulle opdrachtgevers voor industrieel vormgevers die vanaf 1955 afstudeerden in Eindhoven en vanaf 1969 in Delft. De eerder genoemde percentageregeling zorgde voor kunstzinnige impulsen in de openbare ruimte.

Overheidsdiensten schakelden op grote schaal kunstprofessionals in – de NS dankt er bijvoorbeeld het logo aan dat Gert Dumbar in 1963 ontwierp. En ze hadden zelf creatieven in dienst. Het bekendste voorbeeld hiervan is de Dienst Esthetische Vormgeving (DEV) van de toenmalige PTT. Deze afdeling was verantwoordelijk voor brievenbussen, postzegels, telefooncellen, zelfs de zomertenues van postbodes. Ze werd door buitenstaanders wel gekscherend Dienst Eeuwige Vertraging genoemd, omdat ze vaak instemde met schier onmogelijke eisen en wensen van ontwerpers, maar ze genoot internationaal aanzien als opdrachtgever en grossierde in designprijzen.

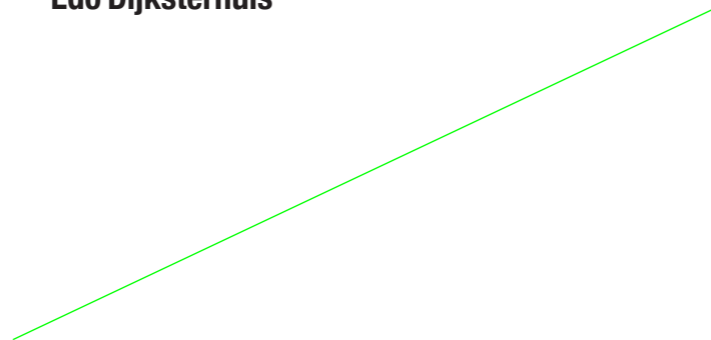
BOTTOM LINE IS LEIDEND

De tentoonstelling in Den Bosch loopt tot 1989 en dat is een logisch eindpunt. De val van de Berlijnse Muur in dat jaar luidde het begin van het neoliberale tijdperk in en een machtsverschuiving van overheden naar marktpartijen. Het strenge modernisme werd afgeschud en kwam zelfs in een kwaad daglicht te staan. De modernistische missie, een beter bestaan maken door opgelegde goede smaak, werd weggezet als moralistisch en paternalistisch. Ze moest plaatsmaken voor het postmodernistische *anything goes* en individuele keuze.

De overheidsdiensten die lange tijd de toonaangevende opdrachtgevers waren werden geprivatiseerd of deden een stap terug. Volgens de dominante ideologen van die tijd was dat maar goed ook. Het bedrijfsleven en de consument zouden veel beter kunnen bepalen hoe de wereld, hun wereld, vorm moest worden gegeven. De door hen gewenste en geïnitieerde ontwerpen zouden dichterbij de belevingswereld van mensen staan dan het highbrow design uit de voorgaande jaren. Het zou ook veel diverser – en daarmee rijker – zijn.

Nu is het waar dat in de jaren negentig veel bedrijven gretig de gezichtsbepalende rol overnamen. Ze nodigden *artists in residence* uit en namen huisfilosofen in dienst. Ook het begrip 'design thinking' vond weerklank in menig boardroom: het creatieve en artistieke denken werd onderdeel gemaakt van het productie- en beslisproces. Bedrijven als Rabobank, Bouwfonds en Würth openden zelfs publiek toegankelijke kunst ruimtes om werknemers te inspireren en anders naar de wereld te laten kijken.

Totdat de crisis zich aandiende. Toen was het in één klap gedaan met alle goede bedoelingen. Niet kwaliteit gold als belangrijkste of zelfs een van de belangrijke criteria, maar kosten. En die tendens is niet teruggedraaid nu de economie sinds een paar jaar weer op volle toe-

WIE WAAKT ER OVER HET FIKSEN?

“We leven in een tijd waarin de overheid en de experts het niet meer alleen voor het zeggen hebben. We maken Nederland immers samen, met inwoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties. Een tijd waarin de samenleving terecht betrokken wordt en ook verantwoordelijkheid wil nemen voor hoe we in dit land wonen, werken en leven. Juist nu is aandacht voor ruimtelijke kwaliteit onmisbaar, opdat het nieuwe vanzelfsprekend voortbordurt op wie we zijn en wat we hebben.”

Deze tekst staat te lezen op de website van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit onder het kopje ‘Fiks Nederland! De culturele impuls van de grote verbouwing’. De campagne Fiks Nederland! werd begin 2019 gestart om het debat over de ontwerp kwaliteit van ‘de grote verbouwing van Nederland’ aan te jagen. Directe aanleiding hiervoor was de samenwerking met Stroomversnelling, een vereniging gericht op een kwalitatieve energietransitie van de gebouwde omgeving in Nederland. “Stroomversnelling kwam bij ons voor goedkeuring van hun plannen: grootschalige verduurzaming van de gebouwde omgeving”, licht Flip ten Cate, directeur van de Federatie, toe. “Wij legden vervolgens bij hen de wens neer om elk project daarbinnen op zichzelf beoordeeld te zien. Dat was een ambitie die we graag wilden zien bij hen.”

De hieruit voortvloeiende samenwerking bleek niet zo productief als de Federatie had gehoopt. En dus volgde een landelijke oproep, om alle betrokken partijen aan te sporen om van meet af aan ook de kwalitatieve component een rol te laten spelen. Dat kunnen ze doen door de dialoog tussen technische probleemoplossers en creatieven te stimuleren, ze beter te laten samenwerken, verantwoordelijkheid

Dat er aandacht moet zijn voor de esthetische kant van ingrepen die het aanzicht van Nederland bepalen, daar is iedereen het over eens. Van het formuleren van een coherente visie wil het echter nog niet komen. Tevens is onduidelijk wie het voortouw moet nemen. Moet verantwoordelijkheid worden gedecentraliseerd of juist worden neergelegd bij één expert?

Na decennia waarin bouwen vooral tot doel had woningnood en andere problemen op te lossen, werd bouwen opeens een culturele daad. Het betekende het begin van een enorme culturele vernieuwing van de bebouwde ruimte.

onafhankelijke adviesorganisatie op gebied van landschap, stedenbouw, architectuur en cultuurhistorie. Architectuurhistoricus en publicist Dorine van Hoogstraten is sinds 2015 adjunct-directeur van MOOI Noord-Holland en beschouwt organisaties als de hare als de voedingsbodem van Fiks Nederland! Het raakt aan de kern van hun dagelijkse werk en de verschuivingen die plaatsvinden in de wetgeving vinden direct hun weerslag in de praktijk.

“Onze commissies voor ruimtelijke kwaliteit zijn zeer betrokken bij het gebied waarover ze adviseren”, vertelt Van Hoogstraten. “Ze gaan de dialoog aan met initiatiefnemers en andere betrokkenen en krijgen van gemeenten nu heel andere vragen voorgelegd dan een tijd geleden. We denken nu veel eerder dan voorheen mee in planprocessen over de kwaliteitsvraag en de expertise van onze adviseurs kan dan ook effectiever worden ingezet. Dit zijn voor ons duidelijke verschillen in de afgelopen jaren.”

BOUWEN ALS CULTURELE DAAD

De aandacht voor ruimtelijke kwaliteit is sinds de naoorlogse wederopbouwperiode niet meer zo sterk geweest als eind jaren tachtig, toen Tjeerd Dijkstra de positie van Rijksbouwmeester bekleedde. De

te delen en ontwerpers een belangrijke rol in het proces te geven.

Bij de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit is een veelheid aan organisaties betrokken die tot doel hebben ‘het landschaps-, dorps- en stedenschoon in Nederland’ te behouden. Meer dan driekwart van alle welstands- en monumentencommissies is lid. Eén daarvan is MOOI Noord-Holland, een

3

eerste Architectuurnota kwam in 1991 tot stand onder toezien oog van toenmalige ministers Hedy d’Ancona (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) en Hans Alders (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu). Na decennia waarin bouwen vooral tot doel had woningnood en andere problemen op te lossen, werd bouwen opeens een culturele daad. Het betekende het begin van een enorme culturele vernieuwing van de bebouwde ruimte.

In datzelfde jaar werd het Nederlands Architectuurinstituut (NAi – tegenwoordig Het Nieuwe Instituut) opgericht, gevolgd door het Stimuleringsfonds voor Architectuur, Architectuur Lokaal en het Berlage Instituut. Een stevige institutionele basis die ervoor moest zorgen dat er op grote schaal en over de hele linie geïnvesteerd zou gaan worden in ruimtelijke kwaliteit, met daarin een belangrijke rol voor architectuur. Stevig gebouwd werd er ook: de befaamde Vinex-wijken vloeien voort uit deze impuls, evenals de infrastructuur die ermee gepaard ging.

Het ruimtelijk beleid van de afgelopen dertig jaar heeft volgens Ten Cate veel schoonheid opgeleverd. “Men heeft het altijd over Vinex-wijken en soms in weinig positieve bewoordingen, maar Rotterdam Centraal is bijvoorbeeld óók het resultaat van dat beleid. Er is heel veel moois gebouwd dankzij dit beleid.” Hoe anders is de situatie nu. “Er is nu geen nationaal ruimtelijk beleid meer, en van die hele institutionele infrastructuur resteert helaas ook maar weinig.”

PLEIDOOI VOOR RIJKSVORMGEVER

Voor Thomas Widdershoven, medeoprichter van ontwerp bureau thonik, doet de kwestie van decentralisatie van ruimtelijk beleid - en de gevolgen daarvan - zeer bekend aan. Al in 2005 pleitte thonik voor het aanstellen van een Rijksvormgever die zich, parallel aan de Rijksbouwmeester, sterk zou kunnen maken voor goed opdrachtgeverschap vanuit de overheid. In een opiniestuk in *de Volkskrant* schreven de ontwerpers: “Het is fantastisch dat kunst en cultuur in deze barre tijden zo hogelijk worden gewaardeerd. Dat de PvdA in haar recente nota *De Kracht van Kunst en Cultuur* pleit voor een nieuw elan bij de overheid [...] Alleen is het jammer dat de PvdA haar

visie vooral toespitst op de beeldende kunsten en de podiumkunst, en blijkbaar een blinde vlek heeft voor aanverwante disciplines als architectuur en design.”

Het pleidooi leidde tot een grote discussie onder vormgevers en een debat in het Haagse perscentrum Nieuwspoort op initiatief van de toenmalige Premisela Stichting (nu onderdeel van Het Nieuwe Instituut). Maar de Rijksvormgever kwam er niet.

Het profiel van een nationale ‘toezichthouder’ hoeft niet ingewikkeld te zijn volgens Widdershoven. “Het moet nadrukkelijk géén ambtenaar zijn maar iemand uit de praktijk, iemand met visie.”

“Wat vormgeving betreft heeft men altijd de mond vol over Dutch Design, maar tegelijkertijd is de Nederlandse overheid simpelweg een slechte opdrachtgever”, stelt Widdershoven. “Het ging ons erom te voorkomen dat kleine partijen buiten de boot vielen binnen het systeem van Europese aanbesteding, waartoe alle grote opdrachten verplicht zijn. Dat risico geldt net zo goed voor vormgeving als voor architectuur.”

Het profiel van een nationale ‘toezichthouder’ hoeft niet ingewikkeld te zijn volgens Widdershoven.

“Het moet nadrukkelijk géén ambtenaar zijn maar iemand uit de praktijk, iemand met visie. Je geeft iemand een tijdelijke post en laat hem of haar zich voor een bepaalde periode manifesteren in het cultuurdiscours. Daarna zet je een nieuw persoon op die post, een vakgenoot. Zo zorg je voor reliëf, en ware kwaliteit.” En ware kwaliteit, aldus Widdershoven, gaat veel verder dan “dat de klant er tevreden mee is”.

GEEN VISIE, WEL PROCEDURES EN PROTOCOLLEN

Wat visie betreft - en de toekomst van Fiks Nederland! - zal veel afhangen van de Omgevingswet, die naar verwachting in 2021 wordt ingevoerd. Onder het motto ‘Ruimte voor ontwikkeling en waarborgen voor kwaliteit’ moet de Omgevingswet alle wetten die betrekking hebben op de leefomgeving bundelen en moderniseren. Het beoogde resultaat: meer overzicht met minder regels. Van de Nederlandse provincies en gemeenten wordt verlangd dat zij daarbij hun eigen omgevingsvisie formuleren, “een strategische visie voor de lange termijn”, die betrekking heeft op alle terreinen van de fysieke leefomgeving.

Het verhaal ligt op straat. Als je wilt weten hoe de samenleving van nu er voor staat, moet je op straat zijn. Buiten, bij de anderen. En toch mijden we diezelfde straat. Duiken we - als we er al zijn - het liefste dieper in onze capuchons, zoeken we ontsnapping in de 43 apps op onze iPhone en drukken we de oordopjes nog wat dieper in onze oren. Om ons vervolgens zo snel mogelijk te verplaatsen van punt A naar plek B om zo kort mogelijk op straat te zijn. Gemakshalve schrijf ik in de derde persoon, maar heb het natuurlijk ook over mezelf.

Of: had het over mezelf.

Want laat ik bekennen: ik meed de straat ook het liefste en vond het wel lekker op mijn kamertje drie hoog achter. En als ik al naar buiten ging, dan was ik het liefste zo dicht mogelijk bij gelijkgestemden. Ging ik naar onze cafés, bezocht ik onze voorstellingen en kocht mijn kaas bij onze kaasboer. Heerlijk en vertrouwd: ik zou er zo een leven lang in hebben kunnen doorgaan.

Tot ik met Stadsgezelschap PS|theater de locatieproductie *De Bubbels* (2017) maakte op een groot plein midden in Leiden. In deze productie wilden wij zestien totaal uiteenlopende levens elkaar laten ontmoeten. Van de PVV-stemmer tot de vluchteling, van de anarchist tot de politicus, van de ex-verslafaafde tot de hoogleraar. En om deze personages te creëren trokken wij, de theatermakers, een tijdje met deze mensen op. Met Gerard en Samir, Roos en Paula, Patricia en Jerzy. Allemaal mensen die hun eigen cafés en kaasboer hebben en zij brachten ons hiermee naartoe. Nieuwe werelden gingen open, bubbels werden doorbroken en het lukte om die totaal uiteenlopende levens te ontmoeten. Alleen één ding viel op: iedereen meed de straat. Want dit was niet de plek van ons, maar de plek van anderen.

De straat is van iedereen. Het is misschien wel ons laatste stukje gezamenlijke grond. Het is niet alleen van de Nederlanders, niet alleen van de nieuwkomers. Niet alleen van de hoogopgeleiden, niet alleen van de laagopgeleiden. Niet alleen van Steven, Achmed of Piet en niet alleen van Juliette, Samira of Brechtje. Het is van ons allemaal. Dus laten we met iedereen de straat opgaan en dat stukje gezamenlijke grond opeisen voor ons allemaal. Laten we de straat gebruiken om elkaar te ontmoeten, van elkaar te leren en met elkaar te spelen. Want alleen dan komt het verhaal op straat te liggen. Precies waar het hoort.

Pepijn Smit is regisseur en artistiek leider van Stadsgezelschap PS|theater. Met locatietheaterproducties en stadsprojecten onderzoekt dit gezelschap hoe we nu in de stad met elkaar samenleven. Naast zijn werkzaamheden bij PS|theater was Pepijn Smit in 2017 en 2018 stadsprogrammeur van Leiden en geeft bij les in het kunstvakonderwijs.

4

DE FIKS VAN: PEPIJN SMIT

kwaliteit ontstaat, maar dat het een onderwerp van gesprek is bij elk afzonderlijk project.”

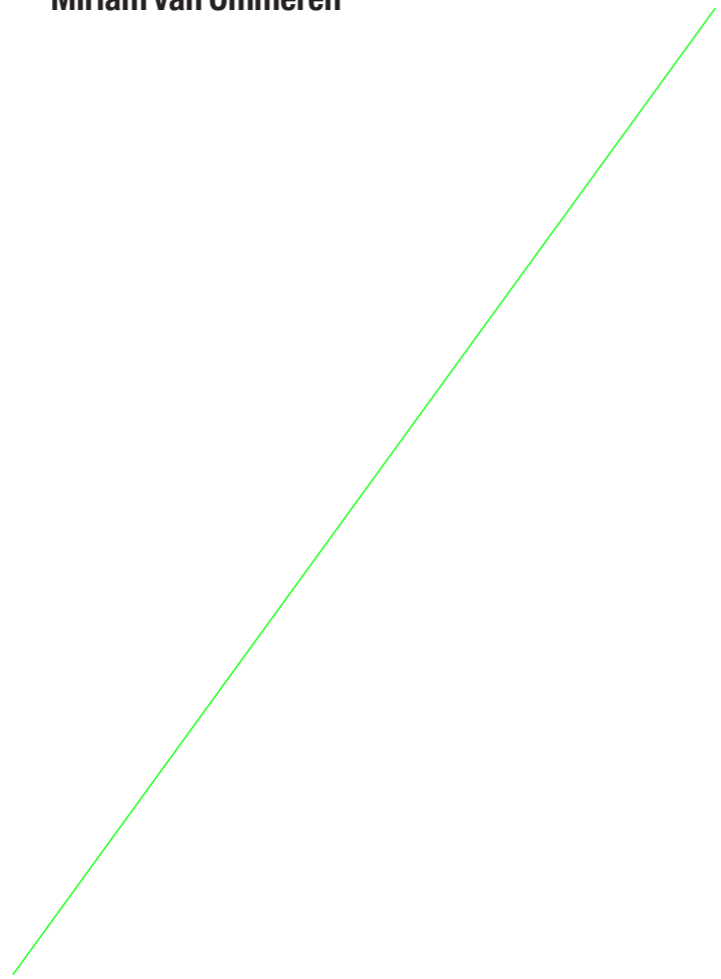
Ten Cate vindt wel dat de overheid een stimulerende rol mag aannemen, en af en toe streng optreden, bijvoorbeeld bij het verlenen van vergunningen voor bouwprojecten. Dorine van Hoogstraten sluit zich hierbij aan. “Ik hoor uit het werkveld geregeld een roep om regie door het Rijk, zoals het Ministerie van VROM dat vroeger deed. Maar inmiddels ligt juist veel verantwoordelijkheid op het gebied van

ruimtelijke kwaliteit en zorg voor erfgoed bij gemeenten, en soms hebben de regio’s ook nog wat in te brengen. Ik vind dat positief, al moeten we ons wat betreft de rol van gemeenten wel afvragen hoe we zorgen dat deze op het vlak van ruimtelijke kwaliteit en erfgoed voldoende mankracht aan boord kunnen krijgen.”

Widdershoven blijft sceptisch over deze decentralisatie. Hij ziet juist risico’s in het verschuiven van de beslissingsmacht naar steeds kleinere partijen en burgers. “Deze ontwikkeling geeft mijns inziens te weinig richtlijnen voor het waarborgen van kwaliteit.” En kwaliteit is niet ‘alleen maar mooi’, maar zegt volgens hem ook iets over tijdsgeest en visie. “Mijn ervaring bij ontwikkelingen als deze is dat dit uiteindelijk leidt tot

een herhaling van zetten: wat men al kent wordt gezien als goed, en van wat men nog niet kent wordt de potentie niet herkend.”

Miriam van Ommeren

“Ik geloof heel sterk in ruimtelijke kwaliteit als onderwerp dat je niet nationaal kán regelen, maar dat van plek tot plek verschilt. Wat nodig is, is niet het op nationaal niveau regelen dát er ruimtelijke kwaliteit ontstaat, maar dat het een onderwerp van gesprek is bij elk afzonderlijk project.”

De Rijksoverheid doet dit zelf ook. Met het onlangs gepubliceerde rapport *De opgaven voor de Nationale Omgevingsvisie* (NOVI) loopt het Ministerie van Infrastructuur en Milieu alvast vooruit op de inwerkingtreding van de Omgevingswet. De Federatie heeft de afgelopen jaren veel tijd geïnvesteerd in het promoten van een goede borging van ruimtelijke kwaliteit bij de verschillende partijen die hebben bijgedragen aan de Omgevingswet. “Het heeft bedroevend weinig opgeleverd”, zo is terug te lezen in het Jaarverslag 2017 van de Federatie. “In het uitvoeringsprogramma en in het Digitaal Stelsel Omgevingswet is niet veel aandacht voor ruimtelijke kwaliteit terug te vinden.”

Wat er wel in terug te vinden is: procedures, protocollen en vier geformuleerde strategische doelen. Die vier doelen laten zich raden: een duurzame en concurrerende economie, een klimaatbestendige en klimaatneutrale samenleving, een toekomstbestendige en bereikbare woon- en werkomgeving, en een waardevolle leefomgeving. Wie door het 78 pagina’s tellende rapport bladert op zoek naar de rol van cultuur in dit verhaal blijft teleurgesteld achter. Op één pagina worden cultuur en erfgoed gezamenlijk naar voren geschoven als “dragere van de identiteit van plekken en van Nederland, [met] een positief effect op het vestigingsklimaat en zijn belangrijk voor het toerisme”. En dat is het wel zo’n beetje.

Cultuur als voorwaarde voor het vestigingsklimaat - het is een visie die anno 2019 niet meer verbaast. Ook Ten Cate niet. “Wat ook echt van deze tijd is, is het gelijktrekken van cultuur en ‘cultuurhistorie’. Voor de Federatie is dat onvoldoende: ruimtelijke kwaliteit is niet beperkt tot respect voor het bestaande, het gaat om culturele vernieuwing, die tegelijkertijd de historische ontwikkeling respecteert. We kijken vooruit: we willen een voedingsbodem creëren waarin ontwerpers met verbeeldingskracht aan het werk gezet kunnen worden. Daarbij moeten hen alle mogelijkheden worden geboden voor nieuwe oplossingen en combinaties waar we nu nog helemaal nog niet aan denken, die we ons nu niet kunnen voorstellen. Goed ontwerp is echt niet zomaar een designdingetje.”

STEEDS KLEINERE PARTIJEN VERANTWOORDELIJK

De Federatie formuleert haar kerntaak als “het bewaken en bevorderen van goede randvoorwaarden, waarbinnen lokale overheden de ruimtelijke kwaliteit kunnen borgen. Dat vraagt om een voortdurende alertheid ten aanzien van nationale wet- en regelgeving die invloed heeft op (het beleidsinstrumentarium voor) ruimtelijke kwaliteit.” Wie over die ruimtelijke kwaliteit het laatste woord heeft, blijft nog steeds een vraag. Wie waakt over het fiksen? Is dit een rol voor een Rijksbouwmeester, zoals in het verleden het geval was? Of is het toch aan de overheid om het opdrachtgeverschap naar zich toe te trekken en eenduidig te formuleren?

Voor de Federatie zijn de processen van toezicht en bewaking nog niet helemaal uitgekristalliseerd. Wat wel duidelijk is: het is niet langer de Rijksoverheid die alles in het gareel moet houden. Ten Cate: “Ik geloof heel sterk in ruimtelijke kwaliteit als onderwerp dat je niet nationaal kán regelen, maar dat van plek tot plek verschilt. Wat nodig is, is niet het op nationaal niveau regelen dát er ruimtelijke

VENI, VIDI, VINEX

Leidsche Rijn is de grootste Vinex-wijk van Nederland en een van de grootste nieuwbouwprojecten van Europa. Om een indruk te geven van de schaal: tot 2025 worden hier 33.000 woningen gebouwd, waar ongeveer 100.000 mensen komen te wonen. Leidsche Rijn Centrum, het nieuwe stadshart ontworpen door Jo Coenen, is in 2018 opgeleverd. Begin mei werd de bibliotheek geopend. De ambities blijven hooggestemd maar de Belle van Zuylen, die met 262 meter de hoogste wolkenkrabber van Nederland had moeten worden,

werd in de crisisjaren afgeblazen. In plaats daarvan wordt nu gebouwd aan 'verticaal dorp' Mark (140 meter hoog, klaar in 2024).

Op verschillende manieren is in Leidsche Rijn samengewerkt met kunstenaars en ontwerpers om de wijk vorm te geven en leefbaar te maken. Nog voor de oplevering van de eerste wijk in 1997 werd projectbureau Beyond opgezet. "In de planfase van Leidsche Rijn werd een scenario ontwikkeld waarin kunstprojecten gelijk op zouden gaan met de ontwikkeling van het stadsdeel", vertelt Monique Dirven, die programmamanager was bij Beyond. "Utrecht heeft kunst in de openbare ruimte al decennialang hoog op de agenda staan, onder andere als bijdrage aan stadsvernieuwing en -uitbreiding. Tussen 2001 en 2009 leverde Beyond circa dertig projecten op, veelal manifestaties maar ook kunstenaarsplekken zoals de zogenaamde 'parasites': tijdelijke, flexibele gebouwen, ontworpen door kunstenaars. Deze kregen functies als theater, tentoonstellingsruimte of buurthuis. Normaal gesproken worden dat soort voorzieningen pas veel later ingevuld. Een aantal van die parasites hebben uiteindelijk een permanente plek gekregen, zoals Het Gebouw van Stanley Brouwn en Bertus Mulder dat nu onderdeel is van De Vrijstaat. Beyond sloot aan bij wat er toen thematisch in de kunsten speelde. Als project was Beyond experimenteel. Er zijn ook dingen mislukt, maar die ruimte om dingen uit te proberen is juist van cruciaal belang. Sinds het begin van de ontwikkeling van Beyond zijn we twintig jaar verder en de druk

Nieuwe steden of stadsdelen zijn nodig om de bevolkingsgroei op te vangen en iedereen van woonruimte te voorzien. Maar wijken uit de grond stampen zonder culturele infrastructuur is een recept voor doodsheid. In Leidsche Rijn, de grootste Vinex-wijk van Nederland, is er vanaf de eerste heipaal aandacht geweest voor kunstprojecten met lokale worteling. De pioniers zweren bij uitproberen, evalueren en bijstellen.

mobiel, over *action*, onderzoek en manifestatie."

Beyond was als project een kind van de tijd. Bedacht in de optimistische paarse jaren negentig had het een vooruitstrevend karakter dat in de jaren nul te lijden kreeg onder een meer behoudend maatschappelijk klimaat. Ruyters: "Ik denk dat als Beyond niet in 1997 maar vijf jaar later was bedacht het een geheel ander aanzien had gehad, minder vooruitstrevend, als het al van de grond was gekomen. Deze verandering van klimaat valt ook terug te zien in de realisatie van latere onderdelen van Beyond, die minder vloeiend is gegaan dan tevoren gedacht. Diverse programmaonderdelen zijn met de nodige scepsis ontvangen. En niemand van de organisatie noch het publiek was er rouwig om dat een fors deel van het programma om budgettaire problemen niet is uitgevoerd. Het veranderende politieke klimaat heeft er uiteindelijk zelfs toe geleid dat de belangrijkste partner van de gemeente in Beyond, de stichting SKOR, geheel is wegbezuinigd. Daardoor zijn experimentele programma's van deze omvang vermoedelijk in een lange reeks van jaren niet meer mogelijk."

INTERCITY-STATUS

Na het einde van Beyond werd Paul Feld aangesteld als een van de twee intendanten cultuur voor Leidsche Rijn, voor de periode 2008 - 2010. Waar Beyond kunst in de openbare ruimte betrof, werd de taak van de intendant breder geformuleerd: het ophalen van de culturele

op de openbare ruimte is nog veel groter geworden."

Beyond werd afgesloten in 2009. In een uit 2014 stammende publicatie van de gemeente Utrecht typeert kunsthistoricus en criticus Domeniek Ruyters het spraakmakende project als volgt: "Welbeschouwd was Beyond een groot kunst-in-de-openbare-ruimte-festival dat was opgedeeld in tal van kleine evenementen. Alles wat er plaatsvond was incidenteel, wat zich ook kenbaar maakte in de taal van de organisatie, die het had over

5

behoefte in Leidsche Rijn en het formuleren van een visie. Feld is theatermaker en bewoner van Leidsche Rijn sinds 2005. "Vinex-locaties worden gebouwd met het oog op de verkoop van woningen, maar cultuur gaat over de fase daarna. Een van onze eerste aanbevelingen was de bouw van Castellum. Stadsarcheoloog Erik Graafstal heeft de vondst van een Romeins schip heel slim benut om identiteit aan Leidsche Rijn te geven. Castellum is een unieke samenwerking tussen cultuur, archeologie en natuureducatie. Vanaf de opening is het omarmd door de bewoners."

Castellum Hoge Woerd, zoals het centrum officieel heet, is een moderne interpretatie van een aantal Romeinse forten die hier hebben gestaan. Achter de zes meter hoge wallen bevinden zich een museum, een theater met wijkgericht aanbod, stallen en tuinen van een stadsboerderij, een educatief centrum en een café-restaurant. Het is een multifunctioneel cultuurpark dat fungeert als zwaartepunt in het nieuwe stadsdeel.

De vraag dient zich aan: kan een stad als Utrecht twee stadsharten hebben? "Dat was inderdaad lange tijd de kwestie", beaamt Feld. "In Utrecht stond de ontwikkeling van het stationsgebied centraal, maar Leidsche Rijn is qua oppervlakte de helft van Utrecht. Je kan het niet meer zien als een kolonie, het heeft behoefte aan eigen voorzieningen. Cultuurbeleid gaat altijd ook over verwante kwesties, zoals een intercity-status voor NS-station Leidsche Rijn. Dat vergt discussies en investeringen. Leidsche Rijn is een nieuwe stad, zo moet je er ook naar kijken."

Gevraagd naar succesfactoren van het cultuurbeleid in Leidsche Rijn ziet Feld vooral het 'grassroots-karakter' zoals dat na Beyond werd opgepakt als onderscheidende factor. "De Leidsche Rijn Connectie is een vereniging van achttien culturele organisaties. Als gesprekspartner voor de centrale stad werkt dat heel goed. De volgende, belangrijke stap is verduurzaming van de culturele voorzieningen. Zo is er een dansorganisatie die noodgedwongen vanuit een huiskamer opereert. Er is behoefte aan een locatie waar zij met een aantal organisaties kunnen samenwerken."

GEBRUIK DE GESCHIEDENIS

In een documentaire over archeologie in Leidsche Rijn wordt een van de projectontwikkelaars geciteerd. "Geef me elke rimpel in het gezicht van het landschap van Leidsche Rijn, elke historische waterloop. Dit project heeft geschiedenis nodig om wortel te schieten."

Feld roemt de wijze waarop gebruik is gemaakt van de geschiedenis. "Vinex is een doodsbegrip, met daarin reeds een oordeel besloten. Je moet cultuur op de agenda houden, het is een dynamisch

proces. Die Romeinse voorgeschiedenis gaf meteen al een identiteit. Misschien is dat ook wel het succes: cultuuropbouw gaat hier vanuit *storytelling* en niet vanaf een tekentafel. Het land was niet leeg en onbeschreven, er was al heel veel aanwezig. Drie historische boerderijen bleven ook behouden en kregen een sociaal-culturele functie."

De contouren van het in 2015 geopende Castellum volgen de oorspronkelijke Romeinse forten die hier aan het begin van de jaartelling hebben gestaan. Naast het hoofdgebouw is er een groot grasveld met buitenpodium voor toekomstige festivals. Blikvanger van dit complex is het gigantische Romeinse schip uit de tweede eeuw na Christus. In 1997 werd dit schip, De Meern 1, in de buurt van het Castellum gevonden en het hele gebouw werd

geconstrueerd rondom deze rivierpraam. Bij de eerste presentatie liep het al storm, zelfs de BBC kwam verslag doen. Bij de inauguratie van het Castellum namen theatermakers de eeuwenoude geschiedenis als uitgangspunt voor de openingsvoorstelling. Een subtiel gebaar waarmee het tekentafelkarakter van Leidsche Rijn alvast enigszins werd genuanceerd.

Marjan van Huystee is vanaf het begin programmeur bij Podium Hoge Woerd, zoals het theater in Castellum Hoge Woerd heet. Podium Hoge Woerd is een initiatief van Theater Kikker in de binnenstad van Utrecht. Van Huystee: "Aanvankelijk waren er plannen voor een grote zaal of zelfs een schouwburg voor Leidsche Rijn, maar gelukkig heeft men gekozen voor een kleine zaal. Onze capaciteit is 228 stoelen. In de aanloopfase van dit project bleek al snel dat door de

“Misschien is dat ook wel het succes: cultuuropbouw gaat hier vanuit storytelling en niet vanaf een tekentafel. Het land was niet leeg en onbeschreven, er was al heel veel aanwezig. Drie historische boerderijen bleven ook behouden en kregen een sociaal-culturele functie.”

DE FIKS VAN: MAAIKE LAUW- AERT

Vandaag zag ik een poster onder een brug hangen, witte achtergrond, zwarte letters: “Ik wil graag mijn mening aan je opdringen.” Geslaagde poster. Er wordt, zoals dat zo vaak gaat met luid verkondigde meningen, helemaal geen inhoud opgedrongen. Het opdringen *an sich* lijkt voldoende.

Een column zoals deze is ook een vehikel om mijn mening op te dringen. Eerst dacht ik aan een pleidooi om vooral toch maar te ont-fiksen of de-fiksen. Elk akkefietje lijkt platgewalst te worden met nieuwe maatregelen, beleidsvoornemens en rapporten. De regeldichtheid en de dikke beleidslaag die dat met zich hebben meegebracht zijn indrukwekkend. Als de taaiheid ervan me mismoedig maakt, denk ik graag aan het kunstwerk *Vergunningvolle Zone* (2013) van Pilvi Takala. Voor dit kunstwerk in de semiopenbare ruimte van Utrecht had Takala voor zoveel mogelijk activiteiten vergunningen aangevraagd waardoor je in haar zone tijdelijk 22 dingen mocht doen waar normaal gesproken officiële toestemming voor nodig is.

Maar eigenlijk vond ik deze reactie ook weer flauw van mezelf. Ik wil wel degelijk een mening opdringen. En wel deze.

Ondanks het feit dat we allemaal bekend zijn met de negatieve effecten van het overmatig gebruik van nieuwe media, smartphone en internet, grijpen onze vingers in een bizar *muscle memory*-spasme vrijwel constant naar onze telefoon - tijdens het oversteken, midden in een gesprek, als we even niets te doen hebben. Rokers zullen dit herkennen. Het staat bekend als verslaving maar we doen graag alsof dat niet op ons telefoongebruik van toepassing is.

Het boek *How to Do Nothing: Resisting the Attention Economy* van kunstenaar Jenny Odell is een overtuigend pleidooi om af en toe van het scherm weg te kijken. Omdat “the best, most alive parts of [ourselves are being] paved over by a ruthless logic of use.” Waarom leveren we onszelf vrijwillig over aan dit systeem? Niet deelnemen aan de aandacht-economie is, in professionele zin, vaak onmogelijk. Omdat de scheiding tussen privéleven en werkend bestaan zo goed als volledig verdwenen is, overhandigen we ook ons hele hebben en houden aan bedrijven die precies daar winst mee maken.

Ondanks dat we dit allemaal weten, nemen we steeds weer maatregelen die deze logica onoverkomelijk maken. Bijvoorbeeld in hoe we werk faciliteren en definiëren, in het aanmoedigen van een flexibele arbeidsmarkt, in het stimuleren van een ZZP-werkcultuur, ook wel de *gig economy* genoemd. We zoeken graag de oplossingen voor problemen in het verder doorvoeren van de systemen en mechanismen die die problemen in de eerste plaats hebben veroorzaakt; we beantwoorden bijvoorbeeld overconsumptie met een focusverschuiving naar duurzaam consumeren terwijl het antwoord natuurlijk gewoon ligt in minder consumeren.

Wanneer dit me zwaar te moede valt, denk ik aan de werelden die kunstenaars oproepen waarin technologie en het laat-kapitalisme nog niet heer en meester zijn. Zoals de omvangrijke nederzetting *A place – near the buried canal* die kunstenaar Gareth Moore maakte voor dOCUMENTA (13) in 2012. Betreden zonder telefoon en camera, uiteraard.

Maaïke Lauwaert is hoofd interne zaken bij De Appel en publiceert sinds 2000 in binnen- en buitenland over hedendaagse beeldende kunst. Ze werkte als programmamaker beeldende kunst bij Stroom Den Haag, was projectmedewerker bij de Mondriaan Stichting en promoveerde aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen in Maastricht.

6

droom van het Nederlands Kamerkoor op de kantelen rondom het middenveld. Het programmeren met de partners in Castellum gaat nu al op natuurlijke wijze, maar willen we nog verder uitbouwen. Er is behoefte aan een plek voor makers in Leidsche Rijn. Naast de theaterzaal zijn er veel plekken in het gebouw die we nog beter kunnen benutten voor publieke programma’s. Voor het volgend seizoen zijn we nu bezig met de organisatie van vier avonden over ‘de gezonde stad’. Het zijn avonden waarbij we sprekers uitnodigen en met elkaar in gesprek gaan over de ontwikkelingen van de stad op het gebied van

mobiliteit, woningbouw, de verhouding tussen privaat en publiek, en sociale netwerken. We zijn hier in het Castellum namelijk ook om verhalen te vertellen en beelden van de toekomst te bedenken.”

Podium Hoge Woerd voorziet in een behoefte. Dat blijkt wel uit de waardering voor het theaterspreekuur en de seizoen-presentatie, waarin Van Huystee haar programmering persoonlijk van tekst en uitleg voorziet. De voorverkoop voor het seizoen vertoont sinds 2015 een gezonde, stijgende lijn. Gevraagd naar aanbevelingen voor de sector, en wat Castellum succesvol maakt,

zegt zij: “Allereerst is de projectleiding vanuit de Gemeente Utrecht heel goed gegaan. Maar verder is het vooral een kwestie van niet te lang vergaderen en gewoon doen. Je kan blijven theoretiseren boven de tekentafel, maar beter is het om gewoon aan de slag te gaan en daarna goed te evalueren wat werkt en wat niet werkt.”

Jair Tchong

“Ongeveer driehonderd mensen uit de wijk hadden zich opgegeven om onder professionele leiding het Leidsche Rijn Lied in te studeren en op de omwalling van Castellum te zingen voor een groot publiek.”

crisis het grote zaal-aanbod en het te verwachten publiek hiervoor op deze plek ontoreikend zou zijn. Bovendien ben je als kleine zaal-programmeur autonoom in je keuzes en minder ondergeschikt aan het commerciële belang.”

Het begin van een nieuw theater bleek spannend. In het jaar voor de opening deed Van Huystee onderzoek naar de directe omgeving van Castellum, met behulp van CBS-gegevens maar vooral door de al aanwezig culturele verenigingen op te zoeken en te praten met bewoners. Hoewel er onder sommige bewoners van de oude dorps-kernen Vleuten en De Meern enige reserves werden geuit jegens de opvallende nieuw-komer, bleek er al snel een groot draagvlak voor Castellum te bestaan. De ‘bouwhelm-rondleidingen’ waren boven verwachting populair en al tijdens de bouw speelde theatergroep Nieuw Utrechts Toneel een locatievoorstelling. In het openingsweekend in augustus 2015 namen ruim zeventuizend bezoekers een kijkje in Castellum.

Van Huystee praat na afloop van voorstellingen veel met bezoekers om zo de smaak en behoefte van de splinternieuwe wijk te peilen. “Op jaarbasis programmeer ik zo’n 130 voorstellingen: jeugdtheater, cabaret, kleinkunst, toneel en muziek. Onlangs presenteerden we met een externe partner de eerste editie van festival Criss-Cross, met een programma van nieuwe, niet-westerse muziek.”

Van Huystee benadrukt het belang van goede marketing op deze locatie, door mensen die de buurt uit en te na kennen. Het potentieel is groot: uit onderzoek bleek dat slechts een klein deel van de Leidsche Rijnbewoners de theaters in de binnenstad van Utrecht bezoekt. “Verder is er natuurlijk afstemmingsoverleg met collega’s in Utrecht Stad, Houten en Amersfoort, en wordt de dans- en jeugdprogrammering met Kikker samen gedaan.”

AANJAGER VAN SOCIAAL CONTACT

Typierend voor Podium Hoge Woerd zijn de speciale projecten die Van Huystee met haar collega’s heeft opgezet. “Ongeveer driehonderd mensen uit de wijk hadden zich opgegeven om onder professionele leiding het Leidsche Rijn Lied in te studeren en op de omwalling van Castellum te zingen voor een groot publiek. Dan komt dus echt een deel van de wijk actief naar binnen en ontmoet je vanuit de theaterorganisatie die mensen ook eens op een heel andere, actievere manier. Bij zoiets stappen mensen uit hun comfortzone, adrenaline komt los, en dan heb je ook iets met elkaar te bespreken omdat je samen iets gedaan hebt. Aanjager van sociaal contact voel ik me dan. Verder hebben we denkend in deze lijn bijvoorbeeld ook de voorstelling *Schwalbe zoekt massa* hier gehad. Daar deden honderd wijkbewoners aan mee. Eerder in de week van de voorstelling hebben we een avond gerepeteerd met mensen uit de wijk en de mensen van theatergroep Schwalbe. Ook weer dat gevoel van samen iets spannends doen, het onbekende terrein betreden, maakt dat de tongen los en scheidt een band tussen mensen.”

Wat betreft de toekomst zet Van Huystee met haar team in op verdere ‘verbijzondering’ van de programmering. Veel theatervoorstellingen zijn in het hele land te zien, onderscheiden kun je jezelf als theater vooral met eigen programma’s. “Nu al is dertig tot veertig procent van onze makers ‘lokaal’, dus van hier of uit Utrecht. Het liefst wil je makers met deze unieke locatie iets bijzonders laten doen. Ik

BELANGRIJKSTE VEREISTEN: LEF & VERTROUWEN

“Wij ruimtelijk ontwerpers trekken al snel een grote broek aan als het gaat om het oplossen van maatschappelijke problemen”, stelt Dirk Sijmons, emeritus hoogleraar aan de TU Delft en adviseur bij het mede door hem opgerichte H+N+S Landschapsarchitecten. “We kunnen wel utopische gedachten ontwikkelen die de verbeeldingskracht prikkelen, maar wat feitelijk tot stand wordt gebracht is toch vooral een fantastische publieke ruimte en dat zal de wereldproblemen niet echt oplossen, net zo min als muziek die wordt gecomponeerd geluidsoverlast oplost.”

In Sijmons' visie hebben ontwerpers een belangrijke aanjagende rol en kunnen zij bestuurders in alle bestuurslagen de ogen openen over wat we zouden kunnen willen. De huidige ruimtelijke opgaven betreffen in zijn optiek niet alleen een milieukwestie en technische installatieproblematiek, het gaat om een ingrijpende maatschappelijke verandering die zich direct vertaalt in hoe we met de ruimte en het landschap omgaan en hoe we die ervaren. Daarmee is zo'n opgave dus ook sociaal-cultureel van aard. Met andere woorden: met de benodigde designoplossingen alleen zijn we er nog niet.

Veranderkundige Menno Spaan ziet een belangrijke rol voor ontwerpers bij het vinden van concrete oplossingen en het bewerkstelligen van de benodigde cultuurverandering. “Je kunt de ruimte maar één keer tegelijkertijd inrichten, terwijl we antwoord nodig hebben op meerdere opgaven,” stelt hij. “Je wilt bijvoorbeeld zowel ‘cradle to cradle’ werken als CO₂-neutraal, maar je wilt ook een plaats inrichten waar mensen elkaar ontmoeten of een goede verkeersdoorstroming bewerkstelligen. En je wilt dit doen op een manier die de omgeving aantrekkelijk maakt of houdt. Bovendien moeten die windmolens, zonnepanelen en CO₂-neutrale huizen zo bijzonder en prettig in het gebruik zijn dat iedereen ze wil hebben. Hier liggen belangrijke kansen voor ontwerpers.”

De grote ruimtelijke opdrachten van nu zijn complex en discipline-overstijgend. Ze vragen om nieuwe werkwijzen waarbij bestuurders, fondsen, opdrachtgevers en makers zich anders dan gebruikelijk tot elkaar moeten verhouden. Werkelijke innovatie vraagt om opdrachtgevers die betrokken zijn maar niet sturend, ruimte laten voor experiment en onzekerheid omarmen. Dat geldt voor zowel private als publieke opdrachtgevers.

PROBLEMEN ZONDER OPDRACHTGEVER

De tijd van eenvoudige oplossingen is wel voorbij, stelt Sijmons. “Verlamdend is het idee dat er mensen zijn die precies zouden weten welke kant we op moeten gaan bewegen. Dat weet niemand. Als we gewoon een bewegingsrichting inzetten, dan zien we van daaruit waar we uitkomen en wat voor beweging ontstaat uit al die verschillende bewegingsrichtingen.”

“Je moet gewoon beginnen en van daaruit verder zoeken,”

bevestigt Spaan. “Het denken vanuit een opgave is eigenlijk een oude vorm van denken. Innovatieve projecten vereisen lef, lef om het experiment aan te gaan en het onverwachte te laten gebeuren. Lef om de controle los te laten en onzekerheid te omarmen. Er is geen blauwdruk mogelijk voor deze processen, we zullen moeten accepteren dat we van tevoren niet weten wat het eindresultaat zal zijn. Wel zijn er specifieke criteria waar geslaagde processen aan voldoen.”

In zijn boek *Van indammen naar laten stromen*, over innoveren in publieke organisaties, benoemt hij ze. Het boek werd door de Orde van Organisatiekundigen en -Adviseurs (OOA) opgenomen in de shortlist van tien beste organisatiekundige boeken van het afgelopen jaar.

Volgens Spaan kun je innovatie zien als een proces in vier fasen, met elk een eigen dynamiek en een steeds andere vorm van regie. Het proces wordt ingezet met mensen die, vanuit een bepaalde intuïtie of pure verveling, beginnen met spelen en experimenteren, ook zonder dat er een concrete vraag aan ten grondslag ligt. Soms wordt vanuit een opgave gedacht, veelal is het uitgangspunt de zoektocht naar mogelijkheden op het gebied van technologie, materialen of reeds bestaande toepassingen – niet zelden in combinatie. Er hoeft dus lang niet altijd een opdrachtgever aan te pas te komen.

Sijmons beaamt dit. “De wereld kent tal van problemen zonder opdrachtgever”. “Denk bijvoorbeeld aan de afname van biodiversiteit. Daar heb je een vrijere omgeving voor nodig: een universiteit of cul-

turele omgeving met prijsvragen, biënnales en publicaties. In dialoog met vakgenoten en andere actoren, in ontwerpend onderzoek en toekomstverkenningen kun je dergelijke problemen aanpakken die nooit een opdrachtgever krijgen.” Investeren in onderzoek en experiment geeft partijen de gelegenheid de opgave een slag dichterbij te brengen, waardoor een nieuwe en helderder definitie van een vraagstuk kan ontstaan.

“Innovatie komt zelden in isolatie tot stand”, stelt Spaan. “Interdisciplinariteit, samenwerking en kennisdeling behoren tot de randvoorwaarden om tot innovatie te komen. Partijen kunnen dit faciliteren door regie te nemen. Met regie nemen bedoel ik niet, zeggen: we gaan a of b doen, maar het proces goed vormgeven, sturing bieden, randvoorwaarden stellen en richting geven. Er mogen meer *moonshots* zijn.”

Die *moonshots* zijn een verwijzing naar een toespraak uit 1962 van de toenmalige Amerikaanse president Kennedy. Diens woorden “We choose to go to the moon” instigeerden een reeks innovaties op het gebied van onder meer navigatie, hittebestendige schilden, ruimtekleding en -voedsel.

REGIE NEMEN DOOR LOSLATEN

Na het aanzetten tot experiment is het zaak om interessante ontwikkelingen en initiatieven te signaleren en faciliteren, opdat dat deze verder kunnen worden gebracht. Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie bijvoorbeeld geeft concreet vorm aan die regisseursrol. Het fonds, dat kennis van ontwerp en erfgoed als essentiële component van ruimtelijk en bestuurlijk werken aan klimaat en energie beschouwt, wil de ontwerprol binnen innovatieve vormen van opdrachtgeverschap versterken. Het stimuleert onder meer oplossingsgerichte strategieën en initiatieven van burgers en professionals, door het opzetten van multidisciplinaire samenwerkingsverbanden gericht op kennisdeling en -uitwisseling en het presenteren van resultaten.

Een dergelijke benadering zie je ook bij private partijen als infrastructuurbedrijf BAM Infra, waar innovatiemanagers interessante startups opsporen en ideeën pitchten binnen het innovatieplatform van de overkoepelende BAM Groep. BAM kan vervolgens beslissen te investeren in deze initiatieven, bijvoorbeeld om ze te helpen opschalen. Het bedrijf mocht afgelopen jaar een Europese onderscheiding in ontvangst nemen voor de manier waarop het met startups samenwerkt.

“Wij proberen als infrastructuurbouwer steeds meer de verbin-

dende schakel te zijn”, zegt woordvoerder Bert Ooms van BAM Infra. “We brengen onze kennis in en zoeken partners, ontwerpers, leveranciers en startups die ons kunnen helpen. Vaak zijn het partijen die niet zomaar bij overheden aan tafel terechtkomen maar wel ideeën hebben over hoe je bepaalde problemen zou kunnen oplossen. Wij zijn dan een soort *matchmaker*.”

Deze manier van werken vergt wel extra inspanningen van een opdrachtgever. Het kost meer tijd in de afstemming, er moet een bereidheid zijn extra te investeren in bijvoorbeeld duurzaamheidsmaatregelen en het vereist durf en vertrouwen. Ooms: “Veel overheden geven de voorkeur aan oplossingen die zich al bewezen hebben, die de laboratoriumfase al voorbij zijn. Dat staat innovaties in de weg want die zijn per definitie nog niet bewezen.”

Als voorbeeld van een geslaagde innovatie noemt hij de aanleg van de eerste CO₂-negatieve weg, de N211. Bij het groot onderhoud wordt meer CO₂ opgevangen dan dat er wordt geproduceerd. “De provincie ZH heeft echt de nek uitgestoken in dit traject. Vaak zie je dat in aanbestedingen een opsomming wordt gegeven van specificaties waaraan je moet voldoen. Dat is in dit geval helemaal losgelaten. Het heeft marktpartijen de kans gegeven om met innovatieve oplossingen te komen.”

ECOSYSTEMEN BOUWEN

BAM Infra houdt zich sinds een paar jaar ook bezig met het 3D-printen van beton. Het bedrijf print er inmiddels bruggen mee. “Dit is voor iedereen nieuw terrein. Je werkt dan niet binnen een aanbesteding maar kijkt samen met de opdrachtgever naar de nieuwe technologie. Hoe verhoudt die zich tot de traditionele constructiemethoden van bruggen? En wat vergt 3D-printen van je ontwerp-, uitvoerings- en onderhoudsproces? Want het heeft impact op de hele keten. Op die manier treed je op als ontwerpadviseur richting een opdrachtgever, die die kennis nog niet heeft. Tussentijds ga je in gesprek: dit is de situatie, hier lopen we tegenaan, wat zijn de scenario's, doen we het wel, doen we het niet?”

Met 3D-printtechnologie kan betaalbaarder, sneller, duurzamer en vormvrijder worden gebouwd. Een voordeel is dat een brug niet op alle plaatsen uit beton hoeft te bestaan om toch sterk te zijn. Twee jaar geleden lanceerde BAM de eerste 3D-geprinte betonnen fietsbrug ter wereld in het Brabantse Gemert en in mei 2019 werd in de printfabriek

7

Een set met twee paarden, vijftig schapen, drie honden en vijfhonderd figuranten is voor een film niet zo gek. Of zo'n soort set wel eens vaker is opgebouwd in een treinstation betwijfel ik – en de kans dat dit middenin een bouwproject gebeurt daags voordat het open moet, is helemaal klein. De opnames werden gemaakt voor het project *Portal* (2016) van kunstenaars Ram Katzir en Hertog Nadler in station Zwolle, daar én online te zien.

Station Zwolle is één van de vele recent verbouwde stations in Nederland, en er staan er nog meer op de nominatie. De stationsverbouwingen maken maar een klein deel uit van de ‘verbouwing Nederland’ die de komende decennia op het programma staat.

De omvragen complexiteit van de noodzakelijke herinrichting brengen in dit relatief kleine en dichtbevolkte land een reëel risico met zich mee: dat de openbare ruimte, met alle goede intentie, ‘plat ontworpen’ wordt. Dat de efficiëntie hoogtij viert en alles tot op de vierkante centimeter wordt ingevuld. Ik denk dat kunst als onlosmakelijk onderdeel van die openbare ruimte dan ook juist nu van cruciaal belang is. Om je uit te nodigen je fantasie ‘aan’ te zetten, je pas te vertragen, mentale ruimte te bieden.

In de verbouwingen waar de overheid de belangrijkste partij is, staat kunst – al dan niet via de percentageregeling – meestal wel op het menu. In de steeds vaker voorkomende publiek-private of andere gecombineerde vormen van opdrachtgeverschap is er geen vanzelfsprekende stimulans om de inzet van kunst en cultuur te overwegen. Ook inwoners en ondernemers, die in de nieuwe omgevingswet een actieve rol krijgen toebedeeld bij de inrichting van de publieke ruimte, hebben geen vanzelfsprekend gereedschap in handen om kunst in te zetten.

Ik zou daarom voor twee dingen willen pleiten. Eén: een efficiëntiequotum. Letterlijk iedereen – inwoners, ambtenaren, ondernemers, kunstenaars, architecten, stedenbouwers – mag op de rem trappen als er ontwerpen liggen voor de openbare ruimte waar ‘rendement’ en ‘efficiency’ net even te veel aan de basis liggen. Twee: een verwondergebod. Waar de verbeeldingskracht nijpend nodig is, kan het verwondergebod in werking worden gezet. Zie het als een set jokers die je, naast je paspoort en je burgerservicenummer, in je achterzak hebt zitten om in te zetten als een plan of een plek per direct verwondering nodig heeft.

Zo houden we elkaar scherp in het ontwikkelen van een bijzondere, inspirerende openbare ruimte, waar je onderweg naar je werk zomaar even uit je gepeins kan worden getild door het getrappel van een paard.

Véronique Baar is kunsthistoricus en oprichter van QKunst, dat overheid en bedrijf begeleidt op het gebied van collectiemanagement en kunst in opdracht. Recent voerde ze met haar team de artistieke begeleiding van kunstwerken in de metrostations van de Amsterdamse Noord/Zuidlijn.

DE FIKS VAN: VÉRONI- QUE BAAR

“Als een vormgever de leidende rol van de beleidsmaker zou overnemen, krijg je heel nieuwe toepassingen. Die begint gewoon, vanuit een idee dat in eerste instantie onhaalbaar zou lijken als je er beleidscriteria op los zou laten. Het opdrachtgeverschap bij de maker neerleggen zou in praktijk kunnen betekenen dat je tegen een ontwerper zegt: ‘Deze ambtenaren en ondersteuners zijn er om jou te helpen, geef jij aan wat je nodig hebt.’ Daarbij kunnen ruime kaders kunnen worden gesteld, waaraan de ontwerper gehouden is. Deze zijn er bijvoorbeeld op gericht dat de veiligheid gewaarborgd blijft, dat het budget niet wordt overschreden en dat bepaalde beslissingen die eerder in ingewikkeld politiek vaarwater tot stand zijn gebracht, worden gerespecteerd.”

Spaan ziet een vervolgfase voor zich waarin selectie plaatsvindt van plannen die daadwerkelijk ontwikkeld kunnen worden. Zo blijft een in potentie interessant concept niet bij de ontwerper hangen, maar kan het verder worden uitgewerkt in een multidisciplinaire groep, op zo’n manier dat het ook daadwerkelijk implementeerbaar wordt. Dit zou betekenen dat niet alleen het werkproces, maar ook het idee van eigenaarschap verandert.

BESTUURDER ALS STANDVASTIGE BESCHERMER

De ontwerper is weliswaar de initiator maar niet direct de ‘eigenaar’ van een idee of concept dat wordt geleverd aan de gemeenschap en waar betalingen tegenover staan. “Er is natuurlijk altijd een risico dat partners weglopen en met de opgedane kennis iets anders starten”, erkent Ooms. “Dat zal ongetwijfeld gebeuren maar wij hebben de stellige overtuiging dat het delen van kennis je bedrijf wel toekomstbestendig houdt. Natuurlijk, we

maken ook contracten over het delen van verantwoordelijkheid, kosten en opbrengsten. Maar er moet vertrouwen zijn.”

In Spaans optiek blijft de ontwerper betrokken in de experimenteerfase en bij de vertaalslag naar een publiek, tot en met het moment dat het werk in praktijk geïmplementeerd is. “Daar zie ik de beleidsmaker dan wel weer een rol hebben. De uitdaging in die fase van praktisch uitproberen, is om voldoende contact te houden met gebruikerswensen maar deze niet leidend te laten zijn. En het is de verantwoordelijkheid van de maker om goed af te stemmen met de opdrachtgever wanneer zich tijdens het proces bepaalde keuzes voordoen of wanneer eerder geschetste mogelijkheden met het maken van keuzes zouden komen te vervallen.” Uiteindelijk zullen ook andere partijen betrokken worden, zoals gebruikers, omwonenden en de politiek. Dan wordt het idee geconfronteerd met de werkelijkheid en komt het ook echt op besturen aan, want er zijn allerlei partijen die er iets van vinden.

“Wat de uitkomst ook zal zijn,” benadrukt Spaan, “de bestuurder is eindverantwoordelijk. Als goed opdrachtgever draag je je verantwoordelijkheid door je dienstbaar op te stellen aan het artistieke proces en dit zo goed mogelijk te faciliteren. Het betekent ook dat je in het hele proces achter de kunstenaar blijft staan en er zorg voor draagt dat deze gevrijwaard blijft van de confrontatie met onverwachte bestuurlijke wendingen, voorkeuren of institutionele belangen. Om het creatieve proces te beschermen tegen dergelijke invloeden van buitenaf moet je sterk in je schoenen staan.”

Rabiaâ Benlahbib

van BAM Infra en partner Weber Beamix gestart met het printen van de langste 3D geprinte brug ter wereld.

Studio Michiel van der Kley ontwierp de nieuwe brug. Het werken met een 3D-printer deed de ontwerper beseffen hoezeer de vorm van veel producten en bijvoorbeeld ook huizen, gedictieerd wordt door hun maakproces. Hij begon te experimenteren met het bouwen van modellen waarin vormen uit de natuur terugkwamen en deed kennis op over software die de benodigde hoeveelheid materiaal op verschillende plaatsen in een ontwerp kon uitrekenen. Waar voorheen de dikte van het beton aan de bovenkant van een brug ook de dikte onderaan de brug bepaalde, kwamen nu de regels van de natuurkunde en de wetten van de natuur samen. En dat scheelt flink in materiaalgebruik en CO₂ die bij de productie van beton wordt uitgestoten. Van der Kley’s 3D-brug, een opdracht van Rijkswaterstaat en de gemeente Nijmegen, levert volgens de inschatting van BAM Infra een betonbesparing op van 30%.

Ooms: “Je moet echt ecosystemen gaan bouwen wil je innovaties gaan krijgen in een toch vrij conservatieve bouwbranche. We werken met de TU Eindhoven voor de wetenschappelijke analyse en met ingenieursbureau Witteveen en Bosch. Je moet in de ontwerpfase al rekening houden met de digitale uitvoeringsmethode die 3D printen is. Dat digitale ontwerp vertalen wij met onze software naar een code, zodat de robotarm snapt wat hij moet gaan doen. Wij hebben de printfabriek opgezet samen met Weber Beamix, specialist op het gebied van materiaaltechnologie. Zij hebben een mortel ontwikkeld die niet wegloopt als er een laag uit de printer komt, maar ook weer niet te hard is zodat deze niet hecht aan de volgende laag. Je hebt met 3D printen geen bekisting meer nodig, want de robotarm legt het materiaal laagje voor laagje op elkaar. Dit scheelt personeel, wat weer helpt in tijden van krapte op de arbeidsmarkt. Bovendien zijn er geen restmaterialen meer.”

EXPERIMENTEREN IN DE LUWTE

Volgens Spaan is een belangrijke voorwaarde voor innovatie dat de experimenteerfase in de luwte kan plaatsvinden, zonder dat de blik al gericht hoeft te zijn op een eindresultaat en zonder dat er al concrete verwachtingen benoemd zijn. Als we ruimte willen scheppen voor ongerichtheid en voor het loslaten van de bestaande orde, dan zou de traditionele hiërarchische verhouding tussen opdrachtgever en opdrachtnemer, inclusief de bijbehorende verwachtingen, juist in de weg kunnen staan. Zo kan een ontwerpvragestuk onvoldoende ‘open’ geformuleerd zijn, waardoor makers te weinig ruimte ervaren om vrij te onderzoeken en experimenteren. Of er is te weinig tijd ingebouwd voor uitwisseling met de maker, die wellicht eerst ‘de vraag achter de vraag’ of ‘de vraag aan de kunst’ wil achterhalen. Is er misschien iets voor te zeggen om de rollen radicaal om te draaien en de maker ‘in de lead’ te laten?

“Voor die eerste fase zou dat zeker interessant zijn”, vindt Spaan. “Een beleidsmaker is gewend om te wikken en te wegen voordat hij begint. Die kijkt of er budget is, of iets juridisch haalbaar is en of er draagvlak is voor een beslissing – ook politiek. En die probeert onafhankelijk vast te stellen of een maatregel leidt tot het realiseren van de doelen op basis van eerdere resultaten. Met als gevolg dat deze bepaalde analyses doet zonder te weten wat voor mogelijkheden er allemaal zijn, omdat die immers nog niet verkend zijn.”

“Het opdrachtgeverschap bij de maker neerleggen zou in de praktijk kunnen betekenen dat je tegen een ontwerper zegt: ‘Deze ambtenaren en ondersteuners zijn er om jou te helpen, geef jij aan wat je nodig hebt.’”

ZINGEN TEGEN KLIMAATVERANDERING

Living Light werkt op de energie die wordt opgewekt uit organisch afval van planten. 'Roots are the new wires' is de slogan van ontwerper Ermi van Oers, die haar idee al heeft bewezen op kleine schaal en binnenkort in de praktijk gaat testen in Rotterdam. Parken kunnen zo verlicht worden met energie uit het gemeentegroen. En wie groter durft te dromen kan zich de Amazone als energiecentrale voorstellen.

Iconic Energy Storage is ook zo'n idee waar je opgewonden van kunt raken. De 35 leegstaande en ongebruikte watertorens die ons land rijk is worden volgens dit plan omgebouwd tot tanks voor energieopslag. Op momenten dat het hard waait en windturbines meer elektriciteit opwekken dan er nodig is, wordt het surplus gebruikt om water omhoog te pompen. In dalmomenten kan het weer naar beneden stromen en op die manier stroom opwekken, genoeg voor zo'n 2500 huishoudens.

En dan is er nog de Block-E. Dit ontwerp bestaat uit een batterij op de fiets die oplaadt tijdens het trappen. Eenmaal geparkeerd kan hij worden ontkoppeld en in het docking station van een winkel of café worden gezet om zo naar het energienet van het etablissement te stromen. De met spierkracht opgewekte energie wordt zo betaalmiddel.

Living Light, Iconic Energy Storage en Block-E zijn alle drie winnaars van de recent gehouden Clean Energy Challenge en volgens de jury "potentiële gamechangers". Organisator What Design Can Do biedt al jaren een podium aan ontwerpers die oplossingsgericht bezig zijn met grote, actuele vraagstukken, van vluchtelingenproblematiek tot energietransitie. En dat is niet de enige plek waar de designsector zich van haar maatschappelijk geëngageerde en innovatieve kant laat zien. De Dutch Design Week d in Eindhoven, die in twaalf jaar tijd is uitgegroeid tot het grootste designevenement in Nederland, gaat al lang niet meer over mooie tafels, stoelen en lampjes. Het zogenaamde social design is er tegenwoordig niet meer weg te denken en vrijwel iedere presentatie bevat de termen 'circulair' en 'duurzaamheid'.

Als beleidsmakers op zoek gaan naar creatieve partners voor grote ruimtelijke vraagstukken komen ze al snel uit bij designers. Maar ook theater, beeldende kunst, muziek en andere kunstdisciplines kunnen bijzonder effectief zijn in de openbare ruimte. De beoefenaars zitten echter gevangen in te starre regelgeving om hun engagement tot bloei te laten komen. En de ambitie reikt verder dan praktische problemen oplossen.

de modulaire mobiele telefoon, en plastic soup-opruimer Bojan Slat hebben niet te klagen over media-aandacht.

Met hun praktische, vaak direct toepasbare, ideeën zijn ontwerpers fijne partners voor beleidsmakers die een verschil willen maken. Maar design is zeker niet de enige vorm van kunstzinnige creativiteit die een zinvolle bijdrage kan leveren aan de manier waarop Nederland eruitziet en zich ontwikkelt.

ONDERZOEKENDE SPELDENPRIKJES

Het lijkt wellicht wat ongepast, zo niet decadent, om aandacht te vragen voor de contemplatieve ruimte van de kunsten terwijl buiten de wereld in brand staat. Bovendien strookt het niet met ons efficiency-denken. Maar als we verder willen gaan dan het bestrijden van gevolgen alleen, zullen we tegelijkertijd een andere beweging moeten ondersteunen: een beweging die ons onderliggende vragen stelt. Vragen over het soort wereld waarin wij willen leven en die we willen doorgeven aan volgende generaties. Vragen over wat we bereid zijn daarvoor te doen – en te laten.

Bij de prijsuitreiking bij de bovengenoemde Challenge sloeg de Amsterdamse wethouder Ruimtelijke Ontwikkeling & Duurzaamheid Marieke van Doornik de spijker op zijn kop. "Als we maar genoeg techniek hebben, kunnen we hetzelfde blijven doen als dat we nu doen en dan zijn we er. Daar maken we een denkfout. We komen in een andere manier van denken en leven terecht – er is een gedragsverandering nodig."

Ontwerpers weten zichzelf en hun ideeën ook goed te verkopen. Financiers zorgen ervoor dat hun ideeën op grotere schaal worden geproduceerd en het grote publiek bereiken. Daan Roosegaarde, bedenker van onder andere de Smart Highway en Smog Free Tower, spant de kroon met zijn optreden in Zomergasten in 2013 en retrospectief in het Groninger Museum deze zomer. Maar ook Dave Hakkens, ontwerper van

9

Deze gedragsverandering gaat over de manier waarop we consumeren en produceren. In de voorstelling *Vincent Rietveld gaat voor de Louis d'Or* van theatercollectief De Warme Winkel, wordt Vincent Rietveld geconfronteerd met vragen over overtolligheid. Hoe verhoud je je als individu tot het probleem van overbevolking, waar je zelf ook deel van uitmaakt? En hoe kom je vanuit het idee van overtolligheid tot zingeving? Vincent lijkt een manier te hebben gevonden om zich te onttrekken aan de ellende van de middelmatigheid: excelleren! Zijn medespelers zien de meerwaarde er niet van en proberen hem te doen inzien dat het nastreven van individuele doelen wel erg passé is. Het volledig opgaan in een collectief, dat is nu de uitdaging.

De makers lieten zich volgens de toelichting inspireren door een artikel in *The Guardian* waarin wordt betoogd dat het neoliberalisme consumerende individuen heeft gecreëerd die de grote problemen van deze tijd, met name op klimaatgebied, niet kunnen bevechten. Oplossingen worden gezocht in de persoonlijke sfeer en het ontbreekt aan gemeenschappelijke tegenkracht.

Het heeft zich vertaald in een voorstelling over collectieve verantwoordelijkheid tegenover individueel gewin, de teloorgang van de planeet en de vraag of er plaats is voor persoonlijke ambities in een tijd waar het overleven van de mensheid op het spel staat. "De Warme Winkel is een club die onderzoekend werkt, speldenprikjes uitdeelt, kijkt waar het pijn doet en daar dan verder prikt," zegt Rietveld.

INFORMATIE MET GEVOEL

Merlijn Twaalfhoven wil geen kunst maken "om op een sokkel te zetten". Of zoals in zijn geval: om in een concertzaal te spelen. "De muziek die daar klinkt kan nog wel indrukwekkend zijn maar de setting is zo bekend en beperkt dat je geen echte verandering teweeg kan brengen. Dat kan alleen als je werkt in de publieke ruimte, in organisaties, bedrijven en scholen," vindt de componist.

Twaalfhoven realiseerde zich dat echt goed toen twee jaar geleden *Four Drifting Seasons* in première ging. Zijn compositie voor stemmen die de temperatuurstijging tussen 1880 en 2017 hoorbaar maakt, werd ten doop gehouden tijdens het Concert for a Sustainable Planet in de wereldberoemde Carnegie Hall in New York. De zaal zat vol bobo's van de Verenigde Naties, opdrachtgever van de compositie en kopstukken uit de culturele wereld. Maar belangrijker vindt Twaalfhoven het publiek dat nooit een concertzaal van binnen ziet.

Die mensen probeert hij te bereiken met de speciaal ontwikkelde app Conductless, die het amateurkoren mogelijk maakt het stuk zonder al te veel repetities uit te voeren, op elk denkbare locatie.

Conflictgebieden in Syrië, de Palestijnse gebieden en Cyprus behoren tot de speellocaties van Twaalfhoven. "Maar ik heb ook eens een stuk gecomponeerd voor muzikanten die verspreid in een landschap zaten. Het publiek liep door de natuur en kwam de muziek tegen. Dat was voor velen een bijzonder muzikale ervaring maar de muziek liet ze ook de natuur scherper waarnemen. En daar gaat het mij om: de wereld tot leven wekken door oren en ogen te open."

Muziek is bij uitstek een middel om verandering teweeg te brengen, is Twaalfhovens stellige overtuiging. "Muziek vertelt verhalen en die verhalen kunnen een alternatief zijn voor het nieuws in de krant of op tv. Ze brengen namelijk niet alleen informatie over maar ook gevoel. En door gevoel kan iemand zich verbonden voelen met een onderwerp, zich verhouden tot de maatschappij en de wereld. Binnen ons dagelijks leven krijgt dat irrationele deel vaak geen plek."

Maar het gaat om meer. Om geraakt worden. "Dat is een bijna fysieke ervaring. Overheidsdocumenten en beleidsstukken kunnen dat niet teweegbrengen. Gedrag verander je maar moeizaam door bepaalde kennis te presenteren of opdrachten te geven. Iemand vertellen dat vlees eten en vaak nieuwe kleding kopen schadelijk is voor het milieu heeft geen tot weinig effect. Maar verander iets in iemands fysieke beleving en hij buigt mee. En kunst kan ook een manier zijn om betrokkenheid te uiten. Bezwaarschriften en protestacties zijn arme manieren om je onvrede over voorgenomen projecten te tonen. In een laboratoriumstelling met een kunstenaar kunnen irrationele angsten worden weggenomen en misschien onvoorspelbare oplossingen gevonden."

DIJK VAN EEN WIJF

Joop Mulder pleit al sinds de jaren tachtig voor kunst buiten het geijkte circuit. Hij is oprichter en drijvende kracht van het Oerol Festival, dat jaarlijks 50.000 bezoekers trekt naar Terschelling. "Ik wilde locatie-theater omvormen tot landschapstheater. Daarbij is het landschap niet alleen het podium maar vertelt het zelf ook een verhaal, en niet alleen over de schoonheid van de natuur. Op Terschelling is iedere vierkante meter door mensen gemaakt, van de wilgen langs de sloten tot de wildernis die door landschapsbeheer meer cultuur is dan we willen erkennen. Dat wilden we zichtbaar maken."

COLOFON

juni 2019

Deze publicatie werd gemaakt in opdracht van Kunsten '92. De redactie en de schrijvers werken echter onafhankelijk van het bestuur en het beleid van Kunsten '92. Beweringen en meningen die worden geuit vertegenwoordigen de visie van de schrijvers en niet van Kunsten '92.

Kunsten '92
Vereniging voor kunst, cultuur en erfgoed
www.kunsten92.nl
info@kunsten92.nl

Ontwerp
www.studio026.nl

woorden: hoe ze oog kunnen krijgen voor andere vormen van tijd en ruimte. Het gaat om het overzichtseffect.”

De colleges worden bezocht door nieuwsgierige leken maar ook opvallend veel bestuurders, architecten en stadsplanologen. “Afhankelijk van het publiek neemt het college andere vormen aan. Zo hebben we het ook al eens gedaan voor de GGD Noord-Brabant waarbij het ging om holistisch kijken en het formuleren van een toekomstvisie geënt op het astronautenschap. In Tilburg heeft een enthousiaste fan zelfs een toekomstacademie opgericht in een bibliotheek.”

Veel van deze voorstellingen vinden plaats buiten het reguliere theatercircuit en worden geboekt door niet-culturele organisaties. Maar dan tellen ze voor de subsidieverstrekker niet mee. “Er wordt kunstenaars wel heel veel gevraagd”, vindt Van Heemstra. “Maatschappelijke betrokkenheid verlangd maar vervolgens wordt het bijna onmogelijk gemaakt om die in de praktijk te brengen. In die theaters heeft ons verhaal geen echte inbedding, zitten niet de mensen die er echt iets mee willen en voor wie het betekenis heeft, maar we moeten daar staan. Alle kunst wordt in dezelfde mal geduwd, terwijl het veel meer maatwerk zou moeten zijn. Het zou voor ons veel beter zijn als we betaald werden voor samenwerking met gemeenten of andere maatschappelijke partners in plaats van theaters. Het gaat uiteindelijk ook niet om de voorstelling, maar om de kwaliteiten die ik als podiumkunstenaar inzet om een verhaal te vertellen, een onderzoek te doen. Het is heel fijn om vanuit de kunstsector over te steken naar de rest van de wereld.”

OMDENKEN

Het effect van de Academie voor Stadsastronauten is niet direct meetbaar, geeft Van Heemstra direct en volmondig toe. “Maar we beïnvloeden wel het denken van mensen. We geven ze er zelfs de woorden voor, zoals ‘stadsastronaut’. Mensen weten niet hoe poëtisch de werkelijkheid is.”

Het tonen van een heel ander en vaak onverwacht perspectief ligt ten grondslag aan het werk van vrijwel alle kunstenaars die werken in de openbare ruimte. Ze willen niet alleen problemen aankaarten en eventueel oplossen. Ze willen meer doen dan symptomen bestrijden en graven naar de onderliggende oorzaken. Wat zij voorstaan is niet minder dan een paradigmaverandering: radicaal anders leven en omgaan met de omgeving en de mensen die erin wonen en werken.

Vincent Rietveld: “De meest fatsoenlijke Nederlander vervuilt nog steeds dertig keer zoveel als iemand uit een derdewereldland, al is het maar omdat hij belasting betaalt waarvan wegen worden aangelegd en Schiphol wordt uitgebreid, om maar iets te noemen.”

“Omdenken” noemt Joop Mulder van Sense of Place het aanleren van een nieuw perspectief. “Dat gaat traag maar onze impact wordt wel steeds groter. Ambtenaren doen dingen anders. Maar ook bewoners achter de dijk, die eerst best kritisch waren over onze plannen en zich afvroegen wat ze ermee moesten, zijn nu om. Zij herontdekken hun eigen omgeving, komen weer op de dijk waar ze jarenlang niet geweest zijn.”

Merlijn Twaalfhoven heeft inmiddels een groep geestverwanten om zich heen verzameld. Het collectief met de naam The Turn Club probeert met verbeeldingskracht vaste patronen te doorbreken en verandering te bewerkstelligen. “We willen bouwen aan begrip en de kunstenaars-*mindset* verbreiden. Als creatieven echt interveniëren in de samenleving dan blijft het niet bij theorie. Dan help je mensen de wereld anders zien, ideeën toe te laten en te dromen. Wat wij willen is de creatieve kracht van het publiek activeren.”

Rabiaâ Benlahbib & Edo Dijksterhuis

Sense of Place is in vele opzichten een voortzetting van de Oerolmissie, maar dan met de focus op beeldende kunst. “Kunst werkt als een magneet. Door naar de werken te kijken ontdek je het landschap.” En dat is volgens Mulder hard nodig. “We zijn ons er te weinig van bewust en moeten er anders mee omgaan. Vooral het Noord-Nederlandse landschap wordt constant verkracht. Door er windmolens in te zetten, door gas- en zoutwinning. De kunst kan dat blootleggen en ervoor waarschuwen.”

De *Terp fan de Takomst* bij het dorp Blije is bedoeld om de verbintenis met het wad te versterken: op een buitendijks observatorium kunnen oude en nieuwe zilte teelten worden uitgeprobeerd, les worden gegeven over getijden en genoten van de rust. De terpen waren in dat gebied overbodig geworden door de aanleg van de zeedijk en afgegraven. Met het kunstwerk wordt een deel van het historisch besef hersteld.

Dijk van een Wijf, een ontwerp van kunstenaar Nienke Brokke, is juist bedoeld om het verhaal van de huidige, door klimaatverandering ingegeven dijkverzwaring te vertellen. “Om zware stormen op te vangen worden de dijken niet hoger gemaakt maar breder. We gaan van een harde naar een zachte dijk. De figuur van een liggende vrouw, honderd meter lang en twintig meter hoog, vertelt dat verhaal op een manier die iedereen snapt.”

Sense of Place werkt aan meer dan twintig projecten gelijktijdig. De ambities zijn groot, zoals het plan voor een Frank Stella-sculptuur bij Harlingen wel illustreert, maar de obstakels zijn minstens zo groot. “De bureaucratie is een kunstwerk op zich”, grapt Mulder. “Zo zijn er aan *Terp fan de Takomst* alleen maar pluspunten: het is goed voor cultuurtoerisme, het dorp krijgt zijn kwelder terug en het project maakt watermanagement inzichtelijk. Maar officieel mogen particulieren niet bouwen op het wad en dus kan het niet. En zo gebeurt het telkens dat kunst die bedoeld is om de schoonheid van het landschap te tonen geen vergunning krijgt terwijl aan de horizon de donkere wolken van de Eemshaven-industrie te zien zijn.”

Maar Mulder houdt vol want hij weet uit ervaring dat een lange adem loont. “Staatsbosbeheer was toen wij Oerol begonnen pertinent tegen theater in de vrije natuur. Maar nu zijn zij de toneelmeester met wie we samenwerken. Verandering kost tijd. Helaas is de politiek daar niet op ingesteld. De meeste trajecten, zeker als ze gaan over milieu en klimaatverandering, kosten tien jaar terwijl een regering maar vier jaar zit. Het ontbreekt aan langetermijndenken.”

KIJKEN ALS EEN ASTRONAUT

De starre regelgeving zit ook Marjolijn van Heemstra dwars. “Volgens de subsidievoorwaarden moet ik met mijn voorstelling langs vijftig theaters in het hele land. Maar dat zijn vaak niet de plekken waar je de meeste impact hebt.”

Van Heemstra ontwikkelde in 2011 met ‘toekomstbureau’ Monnik de Academie voor Stadsastronauten. Het begon als een nachtwandeling door Rotterdam om stedelingen ervan te doordringen dat het heelal, dat grote alles daarbuiten, maar zeer beperkt te zien is in onze door lichtvervuiling geplaagde omgeving. Meer nog dan het verlies van sterren – en de fysiologische, ecologische, culturele en spirituele verarming die ermee samenhangt – ging het om het aanleren van een andere blik. De blik van astronauten, die vanuit de ruimte anders kijken naar het heelal en de kwetsbaarheid van de aarde.

“We kregen meteen enthousiaste reacties. Men dacht dat we echt een academie hadden opgericht en toen er verzoeken binnenkwamen om colleges te geven, dachten we: waarom niet? Nu vertellen we mensen hoe ze stadsastronaut kunnen worden. Of met andere

T S I N U X

S L A

R O O V

I A M